

ULUSLARARASI
14. VE 15. YÜZYIL İSLAM DÜŞÜNÇESİNDE
FELSEFE, KELAM VE TASAVVUF
SEMPOZYUMU BİLDİRİLERİ
-II-

Editörler

Prof. Dr. Murat Demirkol
Arş. Gör. Büşra Betül Pınar
Arş. Gör. Kamile Akbal

Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Yayınları: 2

ULUSLARARASI

14. VE 15. YÜZYIL İSLAM DÜŞÜNÇESİNDE

FELSEFE, KELAM VE TASAVVUF

SEMPOZYUMU BİLDİRİLERİ-II

Editörler

Prof. Dr. Murat Demirkol

Arş. Gör. Büşra Betül Pınar

Arş. Gör. Kamile Akbal

© T. C. ANKARA YILDIRIM BEYAZIT ÜNİVERSİTESİ

(Sertifika No: 26056)

Kapak ve Mizanpaj

FCR Yayın Reklam (0312.3100860)

Baskı ve Cilt

VADİ GRAFİK TASARIM VE REKLAMCILIK LTD. ŞTİ.

İvedik Org. San. 1420. Cad. No: 58/1

Yenimahalle/ANKARA • Tel: 0 312 395 85 71

Sertifika No: 47479

ISBN : 978-605-4929-11-5 (Takım)

ISBN: 978-605-4929-13-9 (2. Cilt)

Basım Tarihi

Eylül 2020

Bu bildiriler kitabı

Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Biriminin

sağladığı destekle basılmıştır.

ANKARA YILDIRIM BEYAZIT ÜNİVERSİTESİ

Esenboğa Merkez Külliyesi C Blok Dumlupınar Mahallesi, 06760 Çubuk/Ankara

Tel: (0 312) 906 20 00

Web: <https://www.aybu.edu.tr>

ULUSLARARASI
14. VE 15. YÜZYIL İSLAM DÜŞÜNCESİNDE
FELSEFE, KELAM VE TASAVVUF
SEMPOZYUMU BİLDİRİLERİ

-II-

Editörler

Prof. Dr. Murat Demirkol
Arş. Gör. Büşra Betül Pınar
Arş. Gör. Kamile Akbal

Onursal Başkan

Prof. Dr. İbrahim Aydın (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Rektörü)

Sempozyum Düzenleme Kurulu

Prof. Dr. Murat Demirkol (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi)
Prof. Dr. Musa Kazım Arıcan (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi)
Prof. Dr. Nuri Adıgüzel (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi)
Doç. Dr. Bülent Akot (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi)
Doç. Dr. Mehmet Ata Az (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Abdullah Demir (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi)

Sempozyum Bilim Kurulu

Prof. Dr. Ahmet Cahit Haksever (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Ahmet Yıldırım (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi)
Prof. Dr. Celal Türer (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Gürbüz Deniz (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Mehmet Halil Çiçek (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi)
Prof. Dr. Hatice K. Arpaguş (Marmara Üniversitesi)
Prof. Dr. Hayri Kaplan (Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi)
Prof. Dr. İlhan Kutluer (Marmara Üniversitesi)
Prof. Dr. Kadir Özköse (Cumhuriyet Üniversitesi)
Prof. Dr. M. Sait Özervarlı (Yıldız Teknik Üniversitesi)
Prof. Dr. Mahmut Ay (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Mehmet Bayraktar (Yeditepe Üniversitesi)
Prof. Dr. Mehmet Vural (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi)
Prof. Dr. Metin Özdemir (Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi)
Prof. Dr. Ömer Mahir Alper (İstanbul Üniversitesi)
Prof. Dr. Ömer Türker (Marmara Üniversitesi)
Prof. Dr. Şaban Ali Düzgün (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Şamil Öçal (Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi)
Prof. Dr. Temel Yeşilyurt (Erciyes Üniversitesi)
Prof. Dr. Zeki Salih Zengin (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi)
Doç. Dr. Faruk Sancar (Ondokuz Mayıs Üniversitesi)
Doç. Dr. Mehmet Aydın (Dokuz Eylül Üniversitesi)
Doç. Dr. Yunus Cengiz (Mardin Artuklu Üniversitesi)

Sempozyum Sekreteryası

Arş. Gör. Hacer Ergin Özkan
Arş. Gör. Büşra Betül Pınar
Arş. Gör. Kamile Akbal
Arş. Gör. Bilge Sever Kıyak

İÇİNDEKİLER

TASAVVUF-----	7
Tasavvufta İlm-i Hurûf ve 14. Asırda Hurûflik	
Prof. Dr. Ahmet Cahid Haksever, Gülsemin Kütük-----	9
XV. Yüzyıl Osmanlı Düşünce Hayatında Gizli İlimler ve Tasavvuf İlişkisi: Abdurrahman Bistâmî ve Akşemseddin Üzerinden Bir Sorgulama	
Dr. Abdullah Taha Orhan, Faruk Akyıldız-----	25
Riyazetsiz Nazariyatın İmkânı: Bir Nakşî Olarak Molla Câmî'nin Vahdet-i Vücûd Yorumu	
Arş. Gör. Melek Gündüz Karacan-----	40
Ahmedî'nin İnsan Tasavvuru -İskendernâme Örneği-	
Doç. Dr. Ali Kürşat Turgut-----	56
Gülşen-i Raz'ın Felsefesi	
Doç. Dr. Mehmet Kasım Özgen-----	81
Halka Dönük Tasavvufun İki Büyük Eseri Muhammediye ve Envârü'l- 'Âşîkîn'de Hakikat-i Muhammediye Yorumu	
Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Uyar-----	99
İslam Metafizik Düşüncesini Halka Ulaştıran Bir Metin Olarak Muhammediye	
Dr. Hanife Dönmez-----	115
Dâvûd El-Kayserî'nin Düşünce Sisteminde Hikmetü'l-Müteâliye Kavramı	
Dr. Mahmut Meçin-----	130
Davud el-Kayserî Düşüncesinde ez-Zerretü'l-Beyza, Âb-ı Hayat ve İlm-i Ledûn	
Dr. Öğr. Üyesi Emine Elif Çakmak İgalcı-----	141
Molla Câmî'nin (öl. 898/1492), Risâle-i Serrîste'si Bağlamında Nakşibendiyye Tarikatının Zikir Âdâbı	
Dr. Öğr. Üyesi Mevlüt Özçelik-----	155
Kâşânî'nin Fusûsu'l-Hikem Şerhinin Kaynağı Olması Açısından Cendî Şerhi	
Dr. Öğretim Üyesi Ayşe Mine Arar-----	169
Anadolu Tasavvuf Literatürü ve Düşüncesi Açısından Garibnâme	
Dr. Öğr. Üyesi Muammer Cengiz-----	179
14. Yüzyılda Osmanlı Devletinde Mevleviliğin Yayılma Politikası: Sultan Veled ve Ulu Arif Çelebi'nin Çalışmaları	
Aysel Tan-----	194
لغة الخطاب الصوفي في الحكيم العطارية The Language of Sufi Discourse in the Ataa's Wisdoms	
Dr. Öğr. Üyesi Abdulkareem Mohammad Hafidh Alabaydi-----	207
14-15. Yüzyılda Merkezi Asya'da Tasavvuf	
Dr. Komiljon Rakhimov-----	228
Kutbüddinzâde İznikî'nin Risâle İhticâcî Âdem Ma'a Mûsâ İsimli Eseri: Hz. Âdem ile Hz. Musa Tartışması Hadisinin Zahirî ve Bâtınî Anlamlarına Dair Bir İnceleme	
Dr. Öğr. Üyesi Orkhan Musakhanov-----	241
Ali Şir Fani (Nevai, 1441-1501) Lisan'ût-Tayr'ında Fena Kavnamının Anlatımı	
Dr. Sulonmurod Olim-----	260
Nevai'nin Hamd ve Na't Gazellerinin Ma'nevi ve Ma'rifi Önemi	
Dr. Ziyoda G`Afforova-----	269
FELSEFE-KELAM-TASAVVUF ETKİLEŞİMİ-----	277
Felâsife ve Mütেকellimîni Tahkîk Sahasına Taşımak: Yazıcızâde Muhammed Efendî'nin "Megâribü'z-Zamân" İsimli Yazma Eserinde Tasavvuf, Felsefe ve Kelâm	
Arş. Gör. Mehmet Bilal Yamak-----	279

Âşık Paşa'nın Sünnî Düşünsel Arka Planı	
Arş. Gör. Dr. Yunus Öztürk	288
14. ve 15. Yüzyıl İslam Düşüncesinde Reddiye Geleneği	
Doç. Dr. Hammet Arslan	302
Tasavvuf-Kelam Etkileşimine Dair 15. Asır'dan Bir Örnek: Abdülatîf el-Kudsi'nin <i>Hâdî'l-Kulûb İlä Likâi'l-Mahbûb</i> Adlı Eseri	
Arş. Gör. Serkan Çetin, Arş. Gör. Hicret Karaduman	309
Sûfî Gözüyle Filozof: Kübrevî Şeyhi Alâüddevle Simnânî'ye Göre İbn Sînâ	
Dr. Öğr. Üyesi Kübra Zümrüt Orhan	322
Kelâm-Tasavvuf İlişkisinde Yöntem Meselesi (Şa'rânî Örneği)	
Dr. Öğr. Üyesi Yunus Eraslan	334
14. ve 15. Yüzyıl Şerhu'l-'Akâ'id Muhaşşîlerinin Tasavvufun Bilgi Kaynaklarından İlhamı Bakışı	
Dr. Öğr. Üyesi Mustafa Aykaç	348
Sadrüşşerîa es-Sânî 'Ubeydullah b. Mes'ûd'un Fikir Dünyasında Kelâm ve Tasavvuf Birlik-teliğinin Yeri ve Önemi, Ta'dîlü'l-'Ulâm Örneği	
Doç. Dr. Hasan Gümüšoğlu	363
Kelâmın ve Hukukun Kesiştiği Özel Bölge: Akıl "Sadrüşşerîa (ö. 747/ 1346) Düşüncesinde"	
Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Cengiz	380
Tarikat ve Kelam Kısacına Hapsedilen Tasavvuf: İrfanın Ölümü	
Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Mekin Meçin	397
Felsefe-Kelam-Tasavvuf Disiplinleri Arasında Köprü Kurmak ya da Devvani'nin Düşünce Yöntemi Üzerine Bazı Mülâhazalar	
Dr. Öğr. Üyesi M. Necip Yılmaz	413
Celâleddin Devvânî'de Felsefî Ahlak-Tasavvuf Etkileşimi	
Dr. Öğr. Üyesi Süleyman Taşkın	424
Devvânî Üzerindeki İbn Sînâ Etkisi	
Dr. Öğr. Üyesi Emine Taşçı Yıldırım	433
Abdurrahman Câmî'nin Tasavvuf Düşüncesiyle Ali Şir Nevai Üzerindeki Etkisi	
Dr. Farrukhbek Olim	446
İslâm Tasavvufunun Hıristiyanlık Mistisizmine Etkileri: Raimundus Lullus Örneği	
Doç. Dr. Sabri Çap	453
Molla Fenârî ve İbn Kemâl'in "el-Âlemîn" Yorumuna Dayalı Varlık Anlayışları: Mukayese-li Bir İnceleme	
Doç. Dr. Ömer Müftüoğlu	468
Husayn Voiz Koshify Temuriylar Davrining Yetuk Allomasi (Timurlular Devleti Âlimlerinden Hüseyin Vâiz Kâşifi)	
Prof. Subkhan Abbasov	480
(مميزات علم الكلام في الجزائر في القرن الخامس عشر الميلادي (التاسع الهجري وجزء يسير من العاشر)	
15. Yüzyılda Cezayir'de Kelam İlimi: Önemli Âlimleri ve Özellikleri	
Dr. Amar Djidel	487
DEĞERLENDİRME KONUŞMALARI	505
Prof. Dr. Hatice K. Arpaguş	507
Prof. Dr. Ahmet Kamil Cihan	510
Prof. Dr. Ahmet Cahid Haksever	514
Prof. Dr. Sıddık Korkmaz	517
Doç. Dr. Hasan Akkanat	520

XV. YÜZYIL OSMANLI DÜŞÜNCE HAYATINDA GİZLİ İLİMLER VE TASAVVUF
İLİŞKİSİ: ABDURRAHMAN BİSTÂMÎ VE AKŞEMSEDDİN ÜZERİNDEN
BİR SORGULAMA*

Abdullah Taha Orhan

Dr., Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi
PhD., Nevşehir Hacı Bektaş Veli University, Faculty of Theology
abdullahorhan@nevsehir.edu.tr
orcid.org/0000-0001-5055-4712

Faruk Akyıldız

Doktora Öğrencisi, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi
PhD. Candidate, İstanbul 29 Mayıs University, Faculty of Letters
İstanbul, Turkey
faruk-akyildiz@outlook.com
orcid.org/0000-0001-8555-9775

Öz

Osmanlı düşünce tarihinde ilm-i hurûf, vefk, cefr ve simya gibi gizli ilimler söz konusu olduğunda ilk akla gelecek isimlerden birisi Abdurrahman Bistâmî'dir (öl. 858/1454). Onun kendini *Bistâmî-meşreb* şeklinde tanıtmasının muhtemel sebebi kendisini bir sûfi olarak, Üveysî yolla Bâyezîd-i Bistâmî'ye (öl. 234/848 [?]) bağlamasıdır. Böylece Bistâmî bir taraftan gizli ilimler, diğer taraftan da sûfi kimliği ile ön plana çıkmaktadır. Dönemin önde gelen bir diğer mutasavvıfı olan Akşemseddin (öl. 863/1459) ise tıp ilmiyle iştigal etmiş ve İstanbul'un fethini önceden keşfetmiş olmasına rağmen gizli ilimlere mesafeli durmuştur. Fatih Sultan Mehmed'e olan kırgınlığının altında da bir dünya imparatorluğu kurmak isteyen ve bu amaç doğrultusunda gelecekte haber veren, gizli ilim sahiplerine ihtiyaç hissedilen Fatih'in Akşemseddin'den bu yöndeki ısrarlı taleplerinin yatıyor olması muhtemeldir. Diğer taraftan Akşemseddin'in şeyhi Hacı Bayram-ı Velî'nin ve akabinde Bayramîlik içinde de gizli ilimlere olan rağbetin bilinmesi bu bağlamda XV. yüzyılın ilk yarısında gizli ilimlerin dolaşımında olduğunu göstermektedir. Bu tebliğde, Abdurrahman Bistâmî ve Akşemseddin örnekleri üzerinden 15. yüzyıl Osmanlısında gizli ilimler ve tasavvufun nasıl bir ilişki içerisinde olduğu tartışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Tasavvuf, Tarih, Osmanlı Devleti, Abdurrahman Bistâmî, Akşemseddin, Gizli İlimler.

* Taslak metni okuyup kıymetli tenkidleriyle metnin tekâmülüne vesile olan dostlarımız Hasan Umut, Murat Şamil Şen ve Cevat Sucu'ya medyûn-ı şükranız.

The Relationship Between Sūfism and Occult Sciences in the Ottoman Thought in the 15th Century: An Inquiry Through Glimpses on ‘Abd al-Raḥmān Biṣṭāmī and Aq Shams al-Dīn

Abstract

‘Abd al-Raḥmān Biṣṭāmī (d. 858/1454) is one of the pioneering figures comes to the mind when the occult sciences in the history of Ottoman thought such as ‘ilm al-ḥurūf, waḥf, jafr and alchemy are considered. The probable reason for his presentation of himself as *Biṣṭāmī-mashrab* is that he attached himself to Bāyazīd al- Biṣṭāmī (d. 234/848 [?]) as a Sūfī with an Uwaisī initiation. In that way, Biṣṭāmī stands out with his expertise on occult sciences on the one hand and his Sūfī identity on the other. Aq Shams al-Dīn (d. 863/1459), another prominent mystic of the period, was engaged in medicine and although he had foreseen the conquest of Istanbul beforehand, he kept a distance from occult sciences. It is likely that Mehmed II’s (r. 1444-1446, 1451-1481), who wanted to establish a world empire and felt the need for occult scholars who can give information about the future in line with this purpose, insistent demands from Aq Shams al-Dīn lie beneath his resentment towards Mehmed II. On the other hand, Aq Shams al-Dīn’s sheikh Ḥājī Bayrām Walī’s (d. 833/1430) and then within the Bayramiyye order, the popularity of the occult sciences is known and this shows that the occult sciences were in circulation in the first half of the 15th century. In this paper, through the examples of ‘Abd al-Raḥmān Biṣṭāmī and Aq Shams al-Dīn, the relationship between the Sūfism and the occult sciences in the 15th century Ottoman thought will be discussed.

Keywords: Sūfism, History, Ottoman Empire, ‘Abd al-Raḥmān Biṣṭāmī, Aq Shams al-Dīn, Occult Sciences.

Giriş

İslâm düşüncesinin üç temel alanı olan kelâm, tasavvuf ve felsefe çerçevesi, incelediğimiz konu özelinde zikredilmesi gereken temel bağlamdır. Aristoteles’ten itibaren gelen nazarî/amelî ilim ayrımının İslâm düşüncesinde ise kelâm ve fıkıh ile karışıldığı bilinmektedir. Kelâm nazarî alana tekabül edenken fıkıh bütün amelî alanı ihata etmektedir. Kelâm ilminin İslâm düşüncesindeki yeri bu şekilde açıklanırken tasavvufun ise müstakil bir disiplin olarak kelâmdan ayrılması Gazzâlî (öl. 505/1111) ile olacaktır. Gazzâlî’nin sistemindeki iki önemli gelişmeden birisi mantığın kelâm ilminin mukaddimesi haline gelmesi, ikincisi ise tasavvufun kelâmdan ayrılarak bağımsız bir disiplin olarak vaz’ edilmesidir.¹

Bu bağlamda yine Gazzâlî eşyanın hakikatini araştırma iddiasında olan dört grup içinde kelâm, ta’lîmiyye/bâtıniyye, felsefe ve tasavvuf ekollerini

¹ Ömer Türker, “İslam Düşüncesinde İlimler Tasnifi”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Dergisi* 3/1 (2011), 552.

saymaktadır.² Ona göre bunlar arasında sadece sūfîler eşyanın hakikatini tahkik seviyesinde bilebildikleri için tasavvuf, ilimlerin zirvesine yerleşir.³ Gazzâlî'nin saydığı bu dört gruptan bâtinîyye fırkası gerçekten hakikat araştırması içinde olan gruplardan olmayıp dönemin tarihi ve siyasî sebeplerinden dolayı bu tasnife girmiş olmalıdır. Bunun haricinde zikredilmiş olan kelâm, felsefe ve tasavvuf gerçekten de İslâm düşüncesindeki üç ana dalı temsil etmektedir. Hakikat araştırmasında kelâm ile felsefe nazar ve akıl, tasavvuf ise müşâhede ve mükâşefe yolunu kullanır. Ancak Gazzâlî'ye göre tasavvufla birlikte “kesin burhanlar ve açık delillerden” ziyade “apaçık gerçeklik ve iman gözüyle görmek” söz konusudur.⁴

Bütün bunlar birlikte düşünüldüğünde 12. yüzyıldan itibaren süreç içerisinde gelişen “kelâm, felsefe ve tasavvuf etkileşimi bizzat teorik düşünce tarihinin gayesini” oluşturmaktadır. Zikredilen gaye “saf filozof ve saf kelâmcı zümrelerin ortadan kalkması”dır. Çünkü temel mesele bir zümre ayrılığı değil hakikat araştırmasıdır.⁵ Bu hakikat araştırmasında olan gruplardan felsefe İbn Sînâ (öl. 428/1037), kelâm Fahreddin er-Râzî (öl. 606/1210) ve tasavvuf ise Gazzâlî'yle birlikte güçlü bir şekilde temsil edilmiştir. Bundan sonraki süreçte bu üç alanın etkileşimi her daim söz konusu olacaktır.

Tasavvuf ve gizli ilimler arasındaki irtibatın mahiyetinin ne olduğuna dair henüz tatmin edici açıklamalarımız olmasa da bu tebliğde bir teklif sunulacaktır. Bu iki disiplin arasındaki irtibatı anlayabilmek için tarihin hadis içinden ayrı bir disiplin olarak tedvin edildiğini düşünebiliriz. Nasıl tarih, hadis ilminin içinden çıktıysa gizli ilimlerin de tasavvufun içinden çıktığını ya da gizli ilimlerin zemininin tasavvufta yer aldığını söyleyebiliriz. Bu açıklama şu an için bir hipotezden öteye geçmese de tasavvuf ve gizli ilimler arasındaki irtibatın mahiyetine dair bir tekliftir. Bu teklifin temellendirilmesi için ilk olarak tasavvuf ve gizli ilimlerin kendi içerisindeki gelişim süreçleri ana hatlarıyla tasvir edilecek, ardından Abdurrahman Bistâmî ve Akşemseddin özelinde mezkûr disiplinlerin 15. yüzyılın ilk yarısında ne anlama geldiği ortaya konacaktır.

1. İlimler

1.1. Tasavvuf

Her ne kadar bu üç alan içerisinde etkileşim söz konusu olsa da ilimler arasındaki hiyerarşi ve irtibatın tespiti için her dönemde ilim tasnifleri yapılmıştır. Yapılan bütün bu tasnifleri bir çerçevede değerlendirmek için başvurulacak temel kaynak ise Seyyid Şerîf Cürçânî'dir (öl. 816/1413). Cürçânî bir taraf-

² Gazzâlî, *el-Munkız mine'd-dalâl*, çev. Hilmi Güngör (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1990), 21-22.

³ Türker, “İslam Düşüncesinde İlimler Tasnifi”, 551.

⁴ Gazzâlî, *Ledünni İlim Risalesi*, çev. Asım Cüneyd Köksal (İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2017), 69.

⁵ Ömer Türker, “İslam Düşüncesinin Gaye Nedeni Olarak 13. Yüzyıl ve Sonrası”, *Uluslararası 13. Yüzyılda Felsefe Sempozyumu Bildirileri*, ed. Murat Demirkol - M. Enes Kala (Ankara: Yıldırım Beyazıt Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Yayınları, 2014), 71.

tan Osmanlı entelektüel düşüncesini etkilemesi, diğer taraftan da yaptığı tasnifte kendi döneminde var olan ve akabinde de devam edecek olan anlayışı oldukça net bir şekilde ortaya koyması sebebiyle önemlidir. Bu anlayışın aynı şekilde *Keşfü'z-zunûn*'da da devam ettirilmesi ne kadar yaygın olduğunun bir göstergesi olarak kabul edilebilir. Cürcânî'nin şu sözleri hakikat araştırmasının mahiyetini ortaya koymaktadır.

Nâtık nefsin en büyük saadeti ve en yüce mertebesi, Allah'ın kemal ve eksiklikten münezzehtir sıfatlarını ve dünya ve ahirette ondan sâdır olan fiilleri yani özetle mebd ve meâdi bilmektir. Bu bilgiye götüren iki ana yol vardır. Birincisi nazar ve istidlal ehlinin yoludur. İkincisi ise riyazat ve mücahede ehlinin yoludur. Birinci yolu izleyenler eğer peygamberlerin dinlerinden birine mensup iseler mütekelimdir, aksi halde Meşşâî filozoflardır. İkinci yolu izleyenler ise eğer riyazatlarında şeriatin hükümlerine muvafık iseler müteşerri sūfîlerdir, aksi halde İshrâkî filozoflardır.⁶

Tasavvufun yeri, bu sınıflandırmada “riyazat ve mücahede ehlinin yolu” olarak tarif edilmektedir ki bu da Gazzâlî'nin yaptığı tanımla örtüşmektedir. Yapılan ilk ilim tasniflerinden itibaren tasavvuf, ismen olmasa dahi mana ve mefhumu itibarıyla tasnif şemalarında yer almıştır.⁷ Kimi zaman şer'î ilimler, kimi zaman aklî kimi zamansa naklî ilimler kapsamında amelî ve nazarî boyutlarıyla; tasavvuf, edeb, ahlak, metafizik vb. farklı isimler altında ele alınmıştır.

Tarihî süreçte esasen tasavvuf da canlı bir ilmî disiplin olarak gelişip değiştiği gibi tasavvufun ilim tasniflerindeki yeri de değişmiştir. Tasavvufun henüz ismen varlığını takarrür ettirmediği fakat zühd ekseninde bir ahlak hareketi, bir yaşam tarzı olarak var olduğu dönemlerde⁸ tasavvufun ilim tasniflerinde ahlak ilmine tekabül ettiği söylenebilir. İslâm ilim geleneğinin ilk tasniflerinden olan Kindî'nin (öl. 252/866 [?]) ve Fârâbî'nin (öl. 339/950) tasniflerinde tasavvufun yer almaması bu şekilde izah edilebilir. Diğer taraftan o dönemde tasavvufun henüz bir ilim olarak teşekkülünü tamamladığı ve bu yüzden müstakil olarak bir tasavvuf ilminden bahsedilmediği de öne sürülebilir. İbn Sînâ (öl. 428/1037) da ilim tasnifinde tasavvufu zikretmemekte ancak amelî olarak ahlâktan, nazarî olaraksa metafizikten, ilm-i ilâhîden bahsetmektedir ki bunlar tasavvuf ilminin o döneme kadar oluşmuş mevzû ve mesâilini, mef-

⁶ Türker, “İslam Düşüncesinin Gaye Nedeni Olarak 13. Yüzyıl ve Sonrası”, 71. Aynı düşüncenin 17. yüzyılda Kâtib Çelebi tarafından tekrarlanması bu anlayışın yaygın olduğunun bir göstergesi kabul edilebilir. *Keşfü'z-zunûn*'da Hikmet bahsinde bu düşünce tekrarlanmaktadır. Bk. Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn an esâmî'l-kütüb ve'l-fünûn*, çev. Rüştü Balçık (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2007), 2/565-566.

⁷ Tasavvufun ilim tasniflerindeki yerinin tarihi süreçte değişen veçhelerine dair bk. Süleyman Gökbülüt, “İlim Tasniflerinde Tasavvuf”, *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* 8/19 (2007): 245-264.

⁸ Bu dönemi ifade eden çarpıcı bir ifade olarak Ebû Hasan Bûşencî'ye (öl. 348/960) atfedilen şu söz dikkat çekicidir: “Eskiden tasavvufun kendisi vardı, adı yoktu. Şimdi adı var kendisi yok.” Bu cümle bağlamında erken dönem tasavvuf ilminin gelişimine dair detaylı bir okuma için bk. Ekrem Demirli, “Tasavvuf Araştırmalarında Dönemlendirme Sorunu: Din Bilimleri ile Metafizik Arasında Tasavvufun İlim Olma Mücadelesi”, *Nazariyat İslâm Felsefe ve Bilim Tarihi Araştırmaları Dergisi* 2/4 (Nisan 2016): 4, vd.

humunu kapsayan, örtüşen ilimler olarak değerlendirilmelidir. Nitekim sonraki süreçte, özellikle İbnü'l-Arabî (öl. 638/1240) ve Konevî'nin (öl. 673/1274) ardından tasavvufun muhakkik sûfiler tarafından metafizik olarak inşa edildiğini göreceğiz.

Tasavvufa ilim tasnifinde yer verenlerin ilki, 4/10. asırda İhvân-ı Safâ olmuştur. Onların tasnifinde tasavvuf şer'î ilimler içerisinde zühd bağlamında ele alınmıştır.⁹ Gazzâlî'den sonra da tasavvufa ilim tasniflerinde çoğunlukla şer'î ilimler arasında yer verildiğini görüyoruz. Sonraki asırlarda mühim tasniflerden biri olarak İbn Haldun'un (öl. 808/1406) tasnifinde de tasavvuf yine şer'î ilimler arasında zikredilmiştir. Osmanlı'da ise Taşköprizâde'nin (öl. 968/1561), Gazzâlî'yi takip ederek, tasavvufu ilm-i bâtın adı altında şer'î ilimlerin alt dalı olarak değil de müstakil bir başlık olarak ele aldığını görürüz ki bu, ilim tasniflerinde tasavvufun yeri açısından bir dönüm noktası olarak zikredilebilir.

Özetle, tasavvuf ilminin geçirdiği teşekkül ve tekâmül süreçlerine paralel olarak ilim tasniflerinde de tasavvufun öncelikle amelî boyutunun, yani zühd ve ahlâkın öne çıkarılarak ele alındığını, özellikle İbn Sînâ ve sonrasında Konevî ve Ekberî ekolün ardından nazarî boyutunun, yani ilm-i ilâhînin öne çıkarıldığını söyleyebiliriz. Osmanlı'da ise daha çok Gazzâlî'nin sunduğu bakış açısının kabul gördüğü ve tasavvufun bir ilm-i bâtın olarak ilim tasniflerinde konumlandırıldığı söylenebilir.

1.2. Gizli İlimler

Bu bağlamda ilk olarak gizli ilimlerin tanımlaması yapılmalıdır. Bu alanda çalışmaların oldukça sınırlı olduğunu belirtmek gerekir. Özellikle son dönemlerde bu isimler merkeze alınarak yapılan doktora tezlerinde de gizli ilimlerin net bir tanımı yapılmamıştır.¹⁰ Örneğin Gardiner Bûnî'yi temel alan çalışmasında meseleyi "İslâmî Ezoterizm (Islamic Esotericisms)" başlığı altında incelemekte ve Şîî düşüncesi bağlamında zâhir/bâtın bilgi türlerine atıf yapmaktadır.¹¹

Elimizde tam bir tanımı olmasa da gizli ilimler, en azından metin düzeyinde takip edilebilmektedir. İlk olarak en-Nedîm (öl. 385/995 [?]) gizli ilimlerin azâim, sihir, şa'beze, nîrâncât, hiyel ve tılsım çeşitlerine ayrıldığını söyler. Bunların bir kısmının (azâim, sihir gibi) cinleri kullanmak, bir kısmının (tılsım, şa'beze, nîrâncât gibi) yıldızları gözlemlemek veya taş, boncuk, yüzük vb.

⁹ *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, "Matematik Kısımının Yedinci Risâlesi: Bilimsel Sanatlar ve Amaçları Üzerine", çev. Enver Uysal, ed. Abdullah Kahraman (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2017), 1/181.

¹⁰ Mezkûr doktora tezleri için bk. Noah Daedalus Gardiner, *Esotericism in a Manuscript Culture: Ahmad al-Buni and His Readers Through the Mamluk Period* (Michigan: University of Michigan, Doktora Tezi, 2014); Matthew Melvin Koushki, *The Quest for a Universal Science: The Occult Philosophy of Şâ'in al-Dîn Turka İsfahânî (1369-1432) and Intellectual Millenarianism in Early Timurid Iran* (New Haven: Yale University, Doktora Tezi, 2012); İlker Evrim Binbaş, *Intellectual networks in Timurid Iran: Sharaf al-Din Ali Yazdi and the Islamicate republic of letters* (New York: Cambridge University Press, 2016).

¹¹ Gardiner, "Esotericism in a Manuscript Culture", 57-59.

nesneler üzerine işaretler yapıp yazılar yazmak suretiyle icra edildiğini belirtir.¹² İbn Haldûn ise “Sihir ve Tılsım İlimleri” başlığında altında meseleyi ele alarak sihirle tılsım arasındaki farkı açıklamıştır.¹³ “Esrar-ı hurûf” başlığında ise bu ilmin İslâm’da bulunmadığını ve uzun bir süreden sonra “aşırı (gulât) mutasavvıflar zuhur ettikten sonra ortaya çıktığını” söylemiştir.¹⁴

Bâtınî ilim anlayışı Şîa’da daha çok imâmet ve siyaset konusuyla sınırlı kalmasına karşılık tasavvuf düşüncesinde ise bu iki alanın tamamen dışında ele alınmıştır. Mutasavvıflara göre bâtın ilmi esasen nasların derin ve ince manalarından ibaret olup Hz. Peygamber tarafından bazı sahabilere öğretilmiştir.¹⁵ Bu ilimlerin “gizli” olarak tanımlanmasının temel sebebi de muhtemelen bu ilimlerin sâırdan değil de sadırdan, bu ilimlerde mahir olan bir hocanın, ehil bir talebesine aktarmasıyla devam etmesidir.

Gizli ilimlerin ilim tasniflerine girmesi muhtemelen Fahreddin er-Râzî’nin (öl. 606/1210) *Hadâ’ıku’l-envâr fi hakâ’iki’l-esrâr* adlı Farsça ilim tasnifi metniyle gerçekleşmiştir. Bistâmî, Râzî’nin *Mefâtihu’l-gayb* adlı tefsirinden bahsettikten sonra onun sihir, tılsımât, tıb ve nücûm ilimlerini tasnif ettiğini söylemektedir.¹⁶ Râzî’nin metnindeki altmış ilme “ulûm-ı nakliyye” ve “ulûm-ı akliyye”den kırk tane ilim ekleyerek eserini telif eden Mehmed Şah Fenârî’nin (öl. 839/1435 [?]) eserinde gizli ilimlere yer vermesi yine 15. yüzyılda gizli ilimlere olan rağbeti göstermesi açısından önemli bir örnektir.¹⁷ Demek ki Râzî ile 13. yüzyılda başlayan süreç 15. yüzyılın ilk yarısında oldukça genişlemiş ve 16. yüzyılda Taşkoprîzâde’yle birlikte iyice detaylandırılarak gizli ilimler, fizik ilmi başlığı altında incelenmiştir.¹⁸

Gizli ilimler hakkında temel alınan eser Ahmed b. Ali Bûnî’ye (öl. 622/1255) aittir. Kahire’de yaşayan Bûnî’nin kaleme aldığı kırktan fazla eseri garîb ilimler olarak da adlandırılan simya, hurûf, tılsım, sihir gibi konularda başvuru kaynağı olmuştur. Bu eserlerindeki bilgilerin kaynağı temel olarak Süryânî tesirleriyle ortaya çıkan sözlü rivayetler ya da bu konularda yazılmış eserlerdir. Bûnî’nin en maruf ve meşhur eseri *Şemsü’l-ma’ârifü’l-kübrâ*’dır.¹⁹ Bûnî, gizli ilimler alanında tek isim değildir. Onun yanı sıra İbn Seb’în (öl. 669/1270)²⁰ ve

¹² İlyas Çelebi, “Havas İlimi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 12 Ağustos 2020).

¹³ İbn Haldun, *Mukaddime*, haz. Süleyman Uludağ (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2020), 898-908.

¹⁴ İbn Haldun, *Mukaddime*, 909.

¹⁵ Süleyman Uludağ, “Bâtın İlimi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 12 Ağustos 2020).

¹⁶ Abdurrahman Bistâmî, *el-Fevâ’ihü’l-Miskiyye fi’l Fevâ’ihü’l-Mekkiyye* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Hamidiye, 688), 76a.

¹⁷ Mehmed Şah Fenârî, *Enmûzeci’l-Ulûm* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Hüsrev Paşa, 482), 4b.

¹⁸ Taşkoprîzâde, *es-Se’âdetü’l-Fâhira fi Siyâdeti’l-Âhira: Yüce Ahiret Makamına Götüren Değerli Mutluluk*, çev. Sami Turan Erel (İstanbul: İstanbul Medeniyet Üniversitesi Yayınları, 2016), 166-196. Büyük ölünde gizli ilimler Avrupa’da da doğa felsefesinin (fizik) bir parçası olarak tanımlanmaktadır. Bk. Hakan Çörekçioğlu, *Rönesans’ın Doğası* (İstanbul: Say Yayınları, 2019), 84-85.

¹⁹ Süleyman Uludağ, “Bûnî, Ahmed b. Ali”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 12 Ağustos 2020); Semih Ceyhan, “Şemsü’l-Maârif”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 12 Ağustos 2020).

²⁰ İlhan Kutluer, “İbn Seb’în”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 12 Ağustos 2020).

İbnü'l-Arabî (öl. 638/1240) de bu bağlamda etkili olan isimlerden bazıları olarak zikredilebilir.

Bu dönemde gizli ilimlerin aynı zamanda Bûnî'nin etkisiyle Mısır coğrafyasında ve Sâinüddin İbn Türke (öl. 836/1432) ile İran coğrafyasında da dolaşımında olması meselenin daha geniş bir bağlamda düşünülmeye gerektiğini göstermektedir. Osmanlı Devleti özelinde ve İslâm coğrafyasındaki devletler genelinde geleceğin öngörülmesi istenmesi anlamında bu ilimlere rağbetin arttığı düşünülebilir. Havas, bâtın, garîb, gizli gibi muhtelif başlıklar altında ele alınan bu ilimler Bûnî, Şerefeddin Ali Yezdî (öl. 858/1454) ve İbn Türke gibi isimlerle Mısır, İran ve Anadolu'da Yeni İlhvân-ı Safâ olarak adlandırılan bir çevrenin varlığı üzerinden de incelenebilir. Böyle bir çevrenin var olup olmadığı kesin olmasa da metin düzeyinde atıfların tespit edilebilmesi dikkat çekicidir. Son dönemde yapılan araştırmalar da Yeni İlhvân-ı Safâ çevresinin mahiyetine dair bilimizi arttırmaktadır.²¹

Bu bağlamda bâtın tanımlaması, kendisini zâhir ve bâtın ayrımıyla sûflilerin ilim tasniflerinde göstermektedir. Erken dönem Osmanlı tarihinde (1300-1453) tespit edilen on eserdeki ilim tasnifinin bir kısmı Meşşâî geleneğinin nazarî/amelî ayrımını devam ettirirken bir kısmı da ilimleri zâhir/bâtın şeklinde tasnif etmektedir.²² Nazarî/amelî tasnif düşüncesinin gelişimini takip edebilmek de bu maalesef zâhir/bâtın ayrımı için net olarak geçerli değildir. İlk dönem sûflilerinden itibaren bu ayrım kullanılmıştır. Örneğin bâtın ilmini ilk defa Zünnûn el-Mısrî'nin (öl. 245/859 [?]) dile getirdiği rivayet edilir.²³ Ancak bunun ne zaman ve kim tarafından sistemli bir tasnif anlayışına dönüştürüldüğü şimdilik cevapsız kalmaktadır. Bu sorunun cevabını bulmak için bakabileceğimiz en erken kaynak Gazzâlî'dir.

Gazzâlî ahiret yolunu gösteren ilmi, mükâşefe ve muâmele olmak üzere iki kısımda incelemiştir. Ona göre mükâşefe ilmi, ilm-i bâtındır ve bütün ilimlerin gayesi de budur. Sıddîk ve mukarreblerin ilmi olan bu ilim, kişinin kötü huylarından arınıp temizlendiği zaman kalbinden tecelli eden bir nurdur. Bu nur sayesinde de ona geniş ufuklar açılır.²⁴

²¹ İhsan Fazlıoğlu, "İlk Dönem Osmanlı İlim ve Kültür Hayatında İlhvân-ı Safâ ve Abdurrahmân Bistâmî", *Divân İlmi Araştırmalar Dergisi* 1996/2: 229-240; Gardiner, "Esotericism in a Manuscript Culture", 156-157; Binbaş, *Intellectual networks in Timurid Iran*, 111-113. Binbaş'ın Bistâmî'den naklettiğine göre, ileride Bayramiyye ile ilişkisi bağlamında zikredeceğimiz ve torunu Akşemseddin'in damadı ve müridi olan Şeyh Bedreddin de bu Yeni İlhvân-ı Safâ ağının bir parçasıydı; Binbaş, *Intellectual networks in Timurid Iran*, 106. Akşemseddin'in halifesi Abdurrahim Karahisârî'nin (öl. 888- 900/1483-94 arası) de bu entelektüel ağa dahil olabileceğine dair bir değerlendirme için bk. Abdullah Taha Orhan, *Abdurrahim Karahisârî'nin Tasavvufî Görüşleri ve Münyetü'l-Ebrâr ve Gınyetü'l-Ahyâr İsimli Eseri (Metin ve İnceleme)* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019), 89-92.

²² Ayrıntılı bilgi için bk. Faruk Akyıldız, *Erken Dönem Osmanlı Tarihi'nde İlim ve Tasnif Anlayışı: Abdurrahman Bistâmî'nin el-Fevâihü'l-Miskiyye fi'l-Fevâtihi'l-Mekkiyye Adlı Eseri ve Etkileri* (İstanbul: İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 27-43.

²³ Süleyman Uludağ, "Bâtın İlmi".

²⁴ Gazzâlî, *İhyau ulûmi'd-din*, çev. Ahmed Serdaroğlu (İstanbul: Bedir Yayınevi, 1974), 1/57.

Hurûfliğin doğrudan gizli ilimlerle karıştırılmaması gerekir. 14. yüzyılın sonunda İran coğrafyasında Fazlullah-ı Esterâbâdî (öl. 796/1394) tarafından başlatılan ve temel olarak Fars ve Arap alfabesindeki harflerin sayısal karşılıklarının yorumlanmasına dayanan Hurûflik, Anadolu ve Balkanlarda da yayılmıştır.²⁵ Bu hareketin oluşmasına zemin hazırlayan etkenlerin büyük oranda Timur saltanatı döneminde (1370-1405) ilim ve tarikat ehline gösterilen hoşgörü ortamından kaynaklandığı ifade edilir.²⁶ 1427 yılında Esterâbâdî'nin müridlerinden Ahmed-i Lor'un Herat'ta Şahruh'a suikast düzenlemesi, Hurûflilerin ciddi bir takibata uğramalarına sebebiyet vermiştir.²⁷

Hurûflilerin bu dönemde Anadolu'da mevcudiyetlerine şahitlik eden bir isim 1438 yılında Osmanlı'ya esir düşen Macaristanlı György'dir. Türklerin kurtuluşa erme konusunda dört farklı düşünceye sahip olduğunu belirten György din adamları, dervişler ve sûflilerle birlikte dördüncü olarak da Hurûfleri zikreder. Bu örnek bize en azından Hurûflilerin bu dönemde Anadolu coğrafyasında olduklarını göstermektedir.²⁸ Osmanlı bağlamında diğer bir örnek ise Taşköprîzâde'nin Fahreddîn-i Acemî (öl. 865/1460-61 [?]) hakkında bilgi verirken, II. Mehmed'i (1444-1446, 1451-1481) etkileme gayretinde olan Hurûflilerin küfre düştüklerini dile getirmesidir.²⁹ Bunun yanında *Şekâ'ik*'te İbn Melek (öl. 821/1418'den sonra) hakkında bilgi verildikten sonra onun "sapık Hurûfî taifesinin reisi Fazlullah et-Tebrizî'nin yandaşları arasında bulunan bir kardeşi" olduğunun dile getirilmesi dikkat çekicidir. Bu bilgiden sonra Taşköprîzâde'nin yaptığı yorum ise meselenin 16. yüzyılda nasıl algılandığının güzel bir örneğini sergiler: "Ey Yüce Rabbimiz! Tatlı ve hoş bir suyun yanı başında tuzlu ve acı bir su."³⁰

Bu örneklerden görüldüğü gibi Hurûflik düşüncesinin siyasî alandaki yansımaları Timur ve Osmanlı devletleri nazarında olumlu değildir. Ancak burada ayırım yapılması gereken nokta Hurûfliğin siyasî boyutu ile ilm-i hurûf denilen alanın karıştırılmamasıdır.

2. Âlimler

2.1. Abdurrahman Bistâmî

Bistâmî eserlerinde kendisini *el-Bistâmîyyü meşreben ve'l-hanefiyyü mezheben ve'l-Antakiyyü mevliiden* şeklinde tanıtır.³¹ Bu tanımlamada meşrep olarak

²⁵ Hamid Algar, "Horufism", *Encyclopedia of Iranica* (Erişim 12 Ağustos 2020); Hüsamettin Aksu, "Hurûflik", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 12 Ağustos 2020).

²⁶ Hüsamettin Aksu, "Hurûflik".

²⁷ Mehmet Fuad Köprülü, "Timur Döneminde Anadolu'da Siyasi Durum ve Tasavvufi Hayat", *Anadolu'da İslamiyet*, haz. Hasan Aksakal (İstanbul: Alfa Kitap, 2017), 105-109.

²⁸ Macaristanlı György, *Türkler*, çev. Lale Aslan Özcan (İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2009), 122-124.

²⁹ Feridun M. Emecen, *Fetih ve Kıyamet 1453* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2012), 102-104.

³⁰ Taşköprîzâde, *eş-Şekâikü'n-nu'maniyye fi ulemai'd-devleti'l-Osmaniyye*, haz. Ahmed Subhi Furat (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1985), 45; Taşköprîzâde Ahmed Efendi, *Osmanlı Bilginleri*, çev. Muharrem Tan (İstanbul: İz Yayıncılık, 2007), 60.

³¹ Abdurrahman Bistâmî, *Nazmü's-Sülûk fi Müsameretü'l-Mülûk* (İstanbul: Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, 1597), 1a; Taşköprîzâde, *eş-Şekâik*, 46.

Bâyezîd-i Bistâmî'ye (öl. 234/848 [?]) nisbetle Bistâmî olmuş, mezhep olarak Hanefiliği vurgulanmış, doğum yeri olarak da Antakya zikredilmiştir.

Taşköprizâde Bistâmî'nin aldığı eğitimleri zikrettiği kısımlarda zâhir ve bâtın ilimlerinde alim ve arif bir kişi tasviri ortaya koyar. Ona göre Bistâmî hadis, tefsir ve fıkıh ilimlerinde âlim; havassu'l-hurûf ve ilmü'l-vefkte ise ariftir. Özellikle havassu'l-hurûf ve Allah'ın isimleri konularında büyük çaba sarfetme keyfiyeti oldukça önemlidir.³² Hurûf yani harfler ve Allah'ın isimlerine bu kadar yoğunlaşması onun Hurûfî olarak algılanmasına sebebiyet vermiştir. Abdurrahman Bistâmî'nin ilm-i hurûf ile iştigal ettiği ve bunda da mahir olduğu ortadadır. Ancak onun Timur ve Osmanlı bağlamında gördüğümüz Bâtînî düşüncelerin yayılmasıyla ilgilenen ve siyasî alanda etkili olan yapıyla ilgisi yoktur. Bu alandaki hassasiyetini örnekler üzerinden takip edebildiğimiz Taşköprizâde'den de eğer Bistâmî'nin de böyle bir temayülü olsa bunu yazması beklenirdi.

Bistâmî'nin bizzat kendisi de bu ayrımı yapmakta ve meseleye dikkat çekmektedir. Bistâmî'ye göre Fazlullah yoldan çıkmışların önderi ve belki de en zararlısıdır, çünkü bâtînî teviller ile ayetlerin zâhirinden sapmakla en büyük yanlış işlemiştir. Bunun yanında Bistâmî, ilm-i hurûfun bütün peygamberler tarafından bilinen şerefli bir ilim olduğunu ve ilk insan Hz. Âdem'den itibaren var olduğunu da dile getirir.³³

2.2. Akşemseddin: İstanbul'un Fethi ve Gizli İlimler

Akşemseddin'in kendi eserlerinde gizli ilimlere doğrudan atıf bulmak kolay değildir.³⁴ *Defu metâin* ve *er-Risâletü'n-nûriyye* gibi risalelerinde ekseriyetle, dönemin sûfilerinin maruz kaldığı, bid'atçılık ve gayr-i sünnilik gibi ithamlara cevaplar verse de bu ithamlar arasında bâtînîlik ya da gizli ilimlerle iştigal gibi noktalar yer almamaktadır. Akşemseddin de bu konuları bir itham noktası olarak ele alıp cevap vermez. Bahsi geçen ithamlar daha çok cehri zikir, hırka, sürekli oruç tutmak vb. amelî noktalarda temerküz etmektedir.

Diğer taraftan Akşemseddin'in dönemin meşhur bir tabibi olduğunu da biliyoruz. Menakıbnamelerde onun otlarla, bitkilerle konuştuğu, onların hangi hastalıklara şifa olacağına dair kendisine bilgi verdikleri gibi rivayetler dikkat çeker.³⁵ Buradan onun tabipliğinde bâtînî bir yön olduğuna dair bir çıkarım

³² Taşköprizâde, *eş-Şekaik*, 46.

³³ Veysel Kaya, "Abdurrahman Bistâmî'nin Bilimler Tasnifi", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 35/2016: 210-211. İSAM'ın "İlahiyat Fakültelerinde Devam Eden Tezler" veri tabanından öğrendiğimiz kadarıyla Erkan Övüç, *Fevâ'ih*'in tasavvufî boyutu üzerine bir doktora tez çalışması hazırlamaktadır. Bu tez nihayetlenince Bistâmî'nin tasavvuf ile iribatı daha net bir şekilde ortaya çıkmış olacaktır.

³⁴ Akşemseddin hakkında detaylı bilgi ve risalelerin büyük kısmının çevriyazı metinleri için, hakkında hâlen en geniş kapsamlı biyo-bibliyografik çalışma özelliğini koruyan çalışma olarak bk. Ali İhsan Yurd, *Akşemseddin [1390-1459] Hayatı - Eserleri*, haz. Mustafa Kaçalin (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1994).

³⁵ Örnek olarak bk. Enîsî, *Menâkıb-ı Akşemseddin*, haz. Bilal Aktan - Mustafa Güneş (İstanbul: H Yayınları, 2011), 41-42.

yapmak mümkün olabilir. Onun bir ilm-i bâtın olan tasavvufla tıbbî mezcettiği düşünülebilir. Bu bağlamda henüz Beypazarı'nda Hacı Bayram'ın halifesi olarak irşada görevli olduğu dönemde kendisine yöre halkının bu açıdan çokça rağbet ettiği, çoğunlukla bedenî hastalıklarının tedavisi için ona müracaat ettiklerini görüyoruz.³⁶ Halkın ruhî hastalıklar yerine bedenî marazlarının tedavisi için rağbet göstermesinden bunalan Akşemseddin'in ise Beypazarı'nı bu sebeple terk edip İskilip'in uçra bir dağ köyüne çekildiğini biliyoruz. Hacı Bayram'ın vefatının ardından ise postnişin olmak üzere Ankara'daki âsitâneye geldiğini, fakat Ankara'da da yine halkın maddi şifa taleplerinden bunalarak bu sefer Göynük'e çekildiğini görüyoruz. Dolayısıyla onun tıp ilmine sahip olmakla beraber ona manevî/bâtınî bir boyut kattığını, tıp ilmine sahip olduğunu saklamadığını fakat esas olanın ruhî/kalbî/manevî hastalıklardan arınmak olması nedeniyle insanların bu ilmin icrası yönündeki baskılarından sıkıldığını söyleyebiliriz.

Sonraki süreçte, Akşemseddin'in daha çok şöhret bulmuş yönü olan, İstanbul'un fethindeki katkısına baktığımızda onun, muhtemelen sahip olduğu bu gizli ilimleri kullanarak bazı neticelere ulaştığını düşünebiliriz. Fakat bunları açıkça hiçbir şekilde ifade etmediğini, sürekli üstü kapalı bir üslup kullanmaya dikkat ettiğini kaynaklardan takip edebiliyoruz. Akşemseddin Fatih'in, kuşatmanın başarıya ulaşip ulaşmayacağına dair ısrarlı sorularına karşı "bu kadar ehl-i İslâm bir küffar kalesine karşı hücum etse, inşallah Hak Teâlâ fethi müyesser kılar" şeklinde üstü kapalı cevaplarla fethin gerçekleşeceğini müjdeler. Kuşatma sırasında yaşanan gerginlikler neticesinde Fatih'in artık "net" bir cevap ve tarih istemesi ise Akşemseddin'i bu ilmin kullanımını noktasında zor bir duruma düşürür. Nihayet, istemeyerek de olsa, kuşatmanın sonlarına doğru net bir tarih vermek zorunda kalır. O tarihte fetih gerçekleşmeyince Fatih tekrar kendisine müracaat eder, bu sefer muhtemelen daha öfkeli olduğunu tahmin edebiliriz. Kayıtlara bakılırsa tam da Fatih'in Akşemseddin'in çadırına hesap sormak için geldiği anda fetih müyesser olur.³⁷

Bu tarz bir "net" keşif beklentisini yine Ebû Eyyûb el-Ensârî'nin (öl. 49/669) kabrinin bulunması isteğinde görürüz. Akşemseddin yine isteksiz bir şekilde, zorla, hatta bir Bayramî menakıbnamesindeki ifadeye bakılırsa "elma gibi" tutulup sultanın huzuruna getirilir ve ondan bu keşif talep edilir³⁸. Bunu da keşfeden Akşemseddin, daha evvel Beypazarı ve Ankara'yı terk ettiği gibi,

³⁶ Örnek olarak bk. Enîsî, *Menâkıb*, 64.

³⁷ Olayın tasviri için bk. Zehra Hamarat (haz.), *Bayramiye Tarikatı Menakıbı* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2015), 42; Enîsî, *Menâkıb*, 48-49. Kuşatma esnasında Yenikapı açıklarında yaşanan donanma mağlubiyeti üzerine Akşemseddin'in Fatih'e gönderdiği ve Emecen'in ifadesiyle, fetihten günümüze kalan 'yegâne' arşiv belgesi olan mektup için bk. Halil İncalcık, *Fatih Devri Üzerinde Tetkikler ve Vesikalar* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 5. Baskı, 2014), 221-223; Emecen, *Fetih ve Kıyamet*, 260-261.

³⁸ Hıristiyan keşişlerin havada uçmaları üzerine onlara mukabele etmesi istenen Akşemseddin'in halvetinden çıkarıldığını anlatan menkıbede geçen ilgili cümle şu şekildedir: "Akşemseddin hazretlerin hemân dört yanından yapışup bir elma gibi götürdiler." Bk. Hamarat, *Bayramiye Tarikatı Menakıbı*, 44.

Fatih kendisine Eyyüp Sultan'ın kabri başında bir külliye inşa etmeyi vaad ettiği halde, İstanbul'u terk eder.

Tüm bu serencamdan şu sonucu çıkarabiliriz: Akşemseddin ilkesel olarak gizli/bâtınî ilimlere karşı durmaz. Kendisinin bunu nasıl elde ettiğini tam olarak bilemesek de -her sūfînin bir nebze bâtınî ilimlere vakıf olduğu farz edilebilirse de onun bildiği ilimlerin bunun ötesinde olduğunu tahmin ediyoruz- cebr gibi bazı ilimlerle tıp ilminin yanı sıra tabâbetin de bâtınî bir boyutuna sahip olduğunu, bu ilimleri ehil olmayanlara fâş etmekten çekindiğini, eserlerinde bu konulara değinmediğini kesin olarak söyleyebiliriz. Bunu destekleyen bir nokta olarak kendi halifelerinden, bu ilme ehil gördüğü Abdurrahim Karahisârî'ye (öl. 888- 900/1483-94 arası) bu bâtınî tıbbî öğrettiğini, Karahisârî'nin Akşemseddin'in vefatından bir saat sonra Göynük'e yetiştiğini, eğer bir saat olmadan yetişseydi şeyhinin ruhunu semadan celb edebileceğini, onu hayata döndürebileceğini söylemesi dikkat çekici bir noktadır.³⁹ Ayrıca batınîlikle suçlananların o dönemde önde gelenlerinden olan Şeyh Bedreddin'in (öl. 823/1420) özelde Akşemseddin ve genelde de Bayramî çevrelerinde hüsn-i kabulle karşılanması, *Vâridât*'a şerhler yazılıp eserin tekkelerde okutulması, Şeyh Bedreddin'in menâkıbını⁴⁰ kaleme alan torunu Hafız Halil'in Akşemseddin'in hem müridi hem de damadı olması gibi noktalar da Akşemseddin'in gizli ilimlerle ilkesel anlamda bir problemi olmadığını, fakat bunun ehil olmayanlara fâş edilmesinin ve yanlış kullanılmasının problem olduğunu düşündüğünü teyid eden noktalar olarak zikredilebilir.

3. Gizli İlimlerin Pratik Bir Yansıması: Kıyamet Tartışmaları ve Sûfler

"Fethin manevi mimarı" olarak meşhur olan Akşemseddin'in İstanbul'un kuşatılmasına yaklaşımına bakıldığında fetih hadisesinin, gizli ilimlerin pratik bir uygulaması olduğu düşünülebilir. Bu ilimlerle elde edilen bilgiler, Akşemseddin'e göre yakîn bilgisi gibi kat'îdir. Nitekim İstanbul'un alınmasının kıyamet alameti olduğunu ve bunun ancak Mehdi tarafından gerçekleştirilebileceğini söyleyen, diğer bir açıdan bunu bir felaket ve kıyamet olarak yorumlayan devlet adamlarına karşı Fatih'in elindeki en önemli koz Akşemseddin'in tebşiri olmuştur.

Diğer taraftan İstanbul'un fethiyle birlikte ulema muhitlerinde kıyamet tartışmaları da alevlenmiş, bu konuda daha önce yazılan bazı eserler fetihten sonra, muhtemelen Akşemseddin gibi gizli ilimlere vâkıf olan ulemanın da yönlendirmeleriyle güncellenmiştir. Bunun en iyi örneklerinden biri yine bir Bayramî dervişi olan Ahmed Bîcân'ın (öl. 870/1466'dan sonra) fetihten önce yazdığı *Envâru'l-âşikîn*'de Konstantiniyye'nin fethiyle kıyamet arasında kurduğu ilişkiyle fetihten sonra kaleme aldığı *Dürr-i meknûn*'da bu konudaki duruşu

³⁹ Enîsî, *Menâkıb*, 46.

⁴⁰ Bk. Halil b. İsmâil, "Menâkıbnâme", *Simavna Kadıoğlu Şeyh Bedreddin ve Menâkıbı*, haz. Abdülbâki Gölpınarlı (İstanbul: Kapı Yayınları, 2017), 216-375.

arasındaki farktır.⁴¹ Diğer taraftan Akşemseddin'in önde gelen halifelerinden Abdurrahim Karahisârî de fetihten birkaç sene sonra bir eşratü's-sâ'a yani kıyamet alametleri üzerine bir risale telif etmiş, bu risalede önceki rivayetlerde geçen Konstantiniyye ve kıyamet ilişkisini yer yer tekrar etse de kıyametin esas alametlerinin ahlâkî düzlemde aranması gerektiğini belirtmiştir. Söz gelimi toplumda ahlâkî çöküntünün artması benzeri küllî alametler olduğu gibi namazda huşunun kaybedilmesi misâli daha ferdî boyutta yer alan alametlerden de bahsetmektedir. Bu risaleye dair önemli detaylardan biri de tebliğimize konu olan Abdurrahman Bistâmî'nin hermetik dünya tarihi diyebileceğimiz eseri *Nazmu's-sülûk*'ün eserin ilk kaynakları arasında yer almasıdır. Dolayısıyla buradan Karahisârî'nin ve kuvvetle muhtemel Akşemseddin'in Bistâmî'den ve eserlerinden haberdar olduğunu, dahası onu tasvip ettiğini ve kullanmakta bir beis görmediğini anlıyoruz.⁴²

Bistâmî 1440 yılında telif ettiği *el-Fevâ'ih* adlı eserinde İstanbul'un fethi ve kıyamet beklentisi arasındaki bir bağ kurmamaktadır. Ancak ulemâdan ve ümerâdan kimin müceddid olduğunu yüzyıllara göre açıklarken kendi dönemine gelince kimsenin adını vermez ve artık bu dönemde kıyametin kopacağını söyler.⁴³ *Nazmü'l-sülûk*'te ise "Dininizden ilk kaybedeceğiniz şey huşudur" rivayetini naklettikten sonra Hz. Peygamber'in "Deccal'in, insanlar Allah'ın zikrinden uzaklaşmadıkça çıkmayacağını ve Kostantiniyye fethedilmeden kıyametin kopmayacağını" söylediği hadisini zikreder.⁴⁴

Sonuç

Kelâm ve felsefeyle birlikte İslâm düşüncesinin üç sacayağından biri olan tasavvuf, hicrî üçüncü asırda teşekkülünü hemen hemen tamamlamış, İhvân-ı Safâ ve ardından Gazzâlî'nin ilim tasniflerinde şer'î ilimler arasındaki yerini almıştır. Tasavvuf bu konumunu sonraki asırlarda da korumakla beraber İbnü'l-Arabî ve Konevî'nin ardından bünyesine ilm-i ilâhîyi, metafiziği de katmış, bazı ilim tasniflerinde tasavvuf artık bu başlık altında da temsil edilir hale gelmiştir. Gizli ilimler ya da ilm-i bâtın ise ekseriyetle sûfiler tarafından yapılan ilim tasniflerinde kendisini göstermektedir. Ahmed Bîcân'ın ifadesiyle zâhir fetva makamı, bâtın ise takva makamıdır.⁴⁵

⁴¹ Kaya Şahin, "Constantinople and the End Time: The Ottoman Conquest as a Portent of the Last Hour", *Journal of Early Modern History* 14 (2010): 343 vd. Bîcân *Dürr-i meknûn*'da kıyamet alametlerine hasrettiği "On Yedinci Bâb"da kıyametin on alametinden bahseder, bunlar arasında Konstantiniyye'nin fethi olmadığı gibi, sayılanlar daha çok manevî/mecâzî alametlerdir. Bk. Ahmed Bîcân, *Dürr-i meknûn: (inceleme - çevriyazı - dizin - tıpkıbasım)*, haz. Ahmet Demirtaş (İstanbul: Akademik Kitaplar, 2009), 215-228. Bu açıdan Karahisârî'nin eşrâta dair risalesindeki bakış açısıyla uyuşurlar.

⁴² İlgili risâle için bk. Abdurrahim Karahisârî, *Risâle fî eşrâti's-sâa* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, 4245), 89b-105b.

⁴³ Bistâmî, *el-Fevâ'ih*, 52b-79b.

⁴⁴ Bistâmî, *Nazmü's-Sülûk*, 136a.

⁴⁵ Abdullâh Uğur, *Yazıcıoğlu Ahmed Bîcân Efendi ve Envârü'l-Âşikîn Adlı Eseri (İnceleme-Metin)* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019), 218; Ahmed Bîcân, *Envârü'l-âşikîn* (İstanbul: Matbaa-i Osmâniyye, 1301/1883-84), 11.

Tasavvufla ilm-i bâtın arasında başlangıçtan itibaren sıkı bir ilişki olmuş, sûfiler bâtınîlikle suçlanmış, diğer taraftan kendi ilimlerinin bâtınîlik olmadığını, ilimlerini mevzu, mesail ve mebadisini konumlandırarak ifade etmişlerdir. Ancak gizli ilimler arasında yer alan ilm-i nücûm, rüya tabiri ilmi, vefk, cefr vb. ilimlerle açıktan mücadele etmemiş, bilakis bunların hak olduğunu çoğunlukla duruşlarıyla tasvip ederek göstermişlerdir.

Böylece gizli ilimlerin ya da ilm-i bâtın olarak tarif ve tavsif edilen ilimlerin tasavvufun içinden çıktığını düşünebiliriz. Nasıl Kâfiyeci (öl. 879/1474) tarih ilmini kurarken hadis ilminin kavramlarını kullanmış ve “hadis rivayet eden kişide bulunması gereken özelliklerin”⁴⁶ tarihçi de bulunmasını gerektiğini söylemiş ve tarihi hadisten çıkararak (hadisin kavramlarını kullanarak) tedvin etmişse benzer bir sürecin tasavvuf ve gizli ilimler arasında da gerçekleştiğini düşünebiliriz. Bu ilişki doğrudan böyle olmasa da en azından gizli ilimlerin meşruiyet zeminini tasavvuf üzerine kurduğunu söyleyebiliriz.

15. yüzyıl Osmanlı düşünce hayatına baktığımızda gizli ilimler ve tasavvufun irtibatının yine olumlu anlamda devam ettiğini görebiliyoruz. Tasavvuf ilmi açısından dönemin temsil kabiliyeti yüksek ismi Akşemseddin ile gizli ilimler açısından dönemin önde gelen ismi olan Abdurrahman Bistâmî’yi örnek seçerek yaptığımız bu çalışma gösteriyor ki 15. yüzyıl Osmanlı düşünce hayatında tasavvuf ilmî geçerliliği olan bir disiplin olduğu gibi, ortaya çıkışı itibariyle tasavvufa irca edebileceğimiz gizli ilimler de ulemâ tarafından en azından reddedilmeyen bir konumdaydı. Hurûfluk ya da bâtınîlik gibi devlete karşı aksiyona dönüşmedikçe Osmanlı devlet aklı da bu ilimlere karşı olmamıştır. Bilakis, Fatih-Akşemseddin ilişkisinde gördüğümüz gibi, başta İstanbul’un fethi olmak üzere bu ilimlerin devletin menfaati için kullanılmasına çalışılmıştır.

Kaynakça

- Abdurrahim Karahisârî. *Risâle fi eşrâti’s-sâa*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, 4245, 89b-105b.
- Abdurrahman Bistâmî. *Nazmü’s-Sülûk fi Müsameretü’l-Mülûk*. (İstanbul: Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, 1597), 1a-136b.
- Abdurrahman Bistâmî. *el-Fevâ’ihü’l-Miskiyye fi’l-Fevâtihi’l-Mekkiye*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Hamidiye, 688.
- Ahmed Bîcân. *Dürr-i meknûn: (inceleme - çevriyazı - dizin - tıpkıbasım)*. haz. Ahmet Demirtaş. İstanbul: Akademik Kitaplar, 2009.
- Ahmed Bîcân. *Envârü’l-âşikîn*. İstanbul: Matbaa-i Osmâniyye, 1301/1883-84.
- Aksu, Hüsamettin. “Hurûflük”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 12 Ağustos 2020. <https://islamansiklopedisi.org.tr/hurufilik>
- Akyıldız, Faruk. *Erken Dönem Osmanlı Tarihi’nde İlim ve Tasnif Anlayışı: Abdurrahman Bistâmî’nin el-Fevâ’ihü’l-Miskiyye fi’l-Fevâtihi’l-Mekkiye Adlı Eseri ve Etkileri*.

⁴⁶ Kâfiyeci, “Tarih ilminin ilkeleri”, *Osmanlı Felsefesi: Seçme Metinler*, çev. Ömer Mahir Alper (İstanbul: Klasik Yayınları, 2015), 98; Kasım Şulul, *Kâfiyeci’de Tarih Usûlü* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2011), 118.

- İstanbul: İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Algar, Hamid. "Horufism". *Encyclopedia of Iranica*. Erişim 12 Ağustos 2020. <https://iranicaonline.org/articles/horufism>
- Binbaş, İlker Evrim. *Intellectual Networks in Timurid Iran: Sharaf al-Din Ali Yazdi and the Islamic Republic of Letters*. New York: Cambridge University Press, 2016. <https://doi.org/10.1017/CBO9781107286368.006>
- Ceyhan, Semih. "Şemsü'l-Maârif". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 12 Ağustos 2020. <https://islamansiklopedisi.org.tr/semsul-maarif>
- Çelebi, İlyas. "Havas İlmî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 12 Ağustos 2020. <https://islamansiklopedisi.org.tr/havas-ilmî>
- Çörekçiöğlü, Hakan. *Rönesans'ın Doğası*. İstanbul: Say Yayınları, 2019.
- Demirli, Ekrem. "Tasavvuf Araştırmalarında Dönemlendirme Sorunu: Din Bilimleri ile Metafizik Arasında Tasavvufun İlim Olma Mücadelesi". *Nazariyat İslâm Felsefe ve Bilim Tarihi Araştırmaları Dergisi* 2/4 (Nisan 2016), 1-29. <https://doi.org/10.12658/nazariyat.2.4.m0030>
- Emecen, Feridun M. *Fetih ve Kıyamet 1453*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2012.
- Enîsî. *Menâkıb-ı Akşemseddin*. haz. Bilal Aktan - Mustafa Güneş. İstanbul: H Yayınları, 2011.
- Fazlıoğlu, İhsan. "İlk Dönem Osmanlı İlim ve Kültür Hayatında İhvânü's-Safâ ve Abdurrahmân Bistâmî". *Dîvân İlmî Araştırmalar Dergisi* 1996/2, 229-240.
- Gardiner, Noah Daedalus. *Esotericism in a Manuscript Culture: Ahmad al-Buni and His Readers Through the Mamluk Period*. Michigan: University of Michigan, Doktora Tezi, 2014.
- Gazzâlî. *Ledünnî İlim Risalesi*. çev. Asım Cüneyd Köksal. İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2017.
- Gazzâlî. *el-Munkız mine'd-dalâl*. çev. Hilmi Güngör. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1990.
- Gazzâlî. *İhyau ulûmî'd-din*, çev. Ahmed Serdaroğlu. 4 Cilt. İstanbul: Bedir Yayınevi, 1974.
- Gökbulut, Süleyman. "İlim Tasniflerinde Tasavvuf". *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* 8/19 (2007), 245-264.
- Halîl b. İsmâîl. "Menâkıbnâme". *Simavna Kadısıoğlu Şeyh Bedreddin ve Menâkıbı*. haz. Abdülbâki Gölpinarlı. 216-375. İstanbul: Kapı Yayınları, 2017.
- Hamarat, Zehra (haz.). *Bayramiye Tarikatı Menakıbı*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2015.
- İbn Haldun. *Mukaddime*. haz. Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2020.
- İhvân-ı Safâ Risâleleri*. ed. Abdullah Kahraman. 5 Cilt. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2017.
- İnalcık, Halil. *Fatih Devri Üzerinde Tetkikler ve Vesikalar*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014.
- Kâfiyeci. "Tarih İlminin İlkeleri". *Osmanlı Felsefesi: Seçme Metinler*. çev. Ömer Mahir Alper. 91-99. İstanbul: Klasik Yayınları, 2015.
- Kâtib Çelebi. *Keşfü'z-zunûn an esâmî'l-kütüb ve'l-fünûn*. çev. Rüştü Balcı. 5 Cilt. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2007.

- Kaya, Veysel. “Abdurrahman Bistâmî'nin Bilimler Tasnifi”. *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 35/2016, 187-216.
- Köprülü, Mehmet Fuad. *Anadolu'da İslamiyet*. haz. Hasan Aksakal. İstanbul: Alfa Kitap, 2017.
- Kutluer, İlhan. “İbn Seb'în”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 12 Ağustos 2020. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ibn-sebin>
- Macaristanlı György. *Türkler*. çev. Lale Aslan Özcan. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2009.
- Mehmed Şah Fenârî. *Enmûzecü'l-Ulûm*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Hüsrev Paşa, 482.
- Melvin-Koushki, Matthew. *The Quest for a Universal Science: The Occult Philosophy of Şâ'in al-Dîn Turka İsfahânî (1369-1432) and Intellectual Millenarianism in Early Timurid Iran*. New Haven: Yale University, Doktora Tezi, 2012.
- Orhan, Abdullah Taha. *Abdurrahim Karahisârî'nin Tasavvufî Görüşleri ve Münyetü'l-Ebrâr ve Gunyeti'l-Ahyâr İsimli Eseri (Metin ve İnceleme)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019.
- Şahin, Kaya. “Constantinople and the End Time: The Ottoman Conquest as a Portent of the Last Hour”. *Journal of Early Modern History* 14 (2010), 317-354. <https://doi.org/10.1163/157006510X512223>
- Şulul, Kasım. *Kafiyeci'de Tarih Usûlü*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2011.
- Taşköprizâde. *es-Se'âdetü'l-Fâhira fi Siyâdeti'l-Âhira: Yüce Ahiret Makamına Götüren Değerli Mutluluk*. çev. Sami Turan Erel. İstanbul: İstanbul Medeniyet Üniversitesi Yayınları, 2016.
- Taşköprizâde. *eş-Şekaiku'n-nu'maniyye fi ulemai'd-devleti'l-Osmaniyye*. haz. Ahmed Subhi Furat. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1985.
- Taşköprizâde. *Osmanlı Bilginleri*. çev. Muharrem Tan, İstanbul: İz Yayıncılık, 2007.
- Türker, Ömer. “İslam Düşüncesinde İlimler Tasnifi”. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Dergisi* 3/1 (2011), 533-556.
- Türker, Ömer. “İslam Düşüncesinin Gaye Nedeni Olarak 13. Yüzyıl ve Sonrası”. *Uluslararası 13. Yüzyılda Felsefe Sempozyumu Bildirileri*. ed. Murat Demirkol - M. Enes Kala. 63-71. Ankara: Yıldırım Beyazıt Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Yayınları, 2014.
- Uğur, Abdullah. *Yazıcıoğlu Ahmed Bîcân Efendi ve Envârü'l-Âşıkîn Adlı Eseri (İnceleme-Metin)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019.
- Uludağ, Süleyman. “Bâtın İlimi”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 12 Ağustos 2020. <https://islamansiklopedisi.org.tr/batin-ilmi>
- Uludağ, Süleyman. “Bûnî, Ahmed b. Ali”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 12 Ağustos 2020. <https://islamansiklopedisi.org.tr/buni-ahmed-b-ali>
- Yurd, Ali İhsan. *Akşemseddin [1390-1459] Hayatı - Eserleri*. haz. Mustafa Kaçalın. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1994.